

● પ્રસ્તાવના

6.1 બેરોજગારીનો અર્થ

6.2 બેરોજગારીના પ્રકારો

6.2.1 સંપૂર્ણ બેરોજગારી

6.2.2 અર્ધ બેરોજગારી

6.2.3 પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી

6.2.4 ચક્રીય બેરોજગારી

6.2.5 ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી

6.3 બેરોજગારી ઉદ્ભવવાનાં કારણો

6.3.1 વસ્તીવૃદ્ધિનો ઊંચો દર

6.3.2 રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો

6.3.3 બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર

6.3.4 મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ

6.3.5 વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ

6.3.6 માનવશક્તિના આયોજનનો અભાવ

6.3.7 જાહેર ક્ષેત્રની બિનકાર્યક્ષમતા

6.3.8 કૃષિક્ષેત્રની અવગણના

6.3.9 શ્રમની ઓછી ગતિશીલતા

6.3.10 અપૂરતી માળખાકીય સુવિધા

6.4 બેરોજગારી ઘટાડવાના ઉપાયો

6.4.1 વસ્તીનિયંત્રણ

6.4.2 આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો લઈ જવો

6.4.3 રોજગારલક્ષી આયોજન

6.4.4 રોજગારલક્ષી શિક્ષણ

6.4.5 ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ

6.4.6 આંતર માળખાકીય સેવાનો વિસ્તાર

6.4.7 કૃષિક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિનો વેગ અને વિસ્તાર

6.5 બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા માટે રાજ્યની યોજનાઓ

પ્રસ્તાવના (Introduction)

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વના ઘણા બધા દેશો ગરીબી, બેરોજગારી, કુળાવો અને મંદી જેવી અનેક આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. આ સમસ્યાઓએ વિશ્વમાં આજે ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. આ સમસ્યાઓમાંથી બહાર નીકળવા માટે દરેક દેશ પોતાની રીતે સતત પ્રયત્નશીલ હોવા છતાં, પણ આ સમસ્યાનું પૂર્ણ નિરાકરણ થયું નથી તે એક વાસ્તવિકતા છે. વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોએ આર્થિક વિકાસ કર્યો હોવા છતાં પણ પૂર્ણ રોજગારીનું સર્જન કરવામાં સફળ થયા નથી. પરિણામે બેરોજગારીની સમસ્યાએ આજે વૈશ્વિક સમસ્યાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. ભારતમાં પણ બેરોજગારીની સમસ્યા દીર્ઘકાલીન સમસ્યા છે. તેથી જ આયોજનમાં બેરોજગારીની સમસ્યા નિવારવાના ધ્યેયને અગ્રિમતા આપવામાં આવી છે. પરંતુ દેશમાં આર્થિક વિકાસ થયો હોવા છતાં બેરોજગારીની સમસ્યા ઘટવાને બદલે વધતી ગઈ છે. તે આપણા આયોજનની મર્યાદા છે. વિકાસશીલ ભારત દેશમાં એક તરફ ઊંચો વસ્તીવૃદ્ધિનો દર અને બીજી તરફ અપૂરતો આર્થિક વિકાસ થવાને કારણે બેરોજગારીની સમસ્યાએ વધુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

6.1 બેરોજગારીનો અર્થ (Meaning of Unemployment)

સામાન્ય રીતે બેરોજગારી એટલે કામ કરી શકે તેવી વ્યક્તિની કામ વગરની સ્થિતિ.

બેરોજગાર માત્ર શ્રમિક જ હોય તેવું નથી, પણ ઉત્પાદનનાં અન્ય સાધનો પણ બેરોજગાર હોઈ શકે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે બેરોજગારીને માત્ર શ્રમના સંદર્ભમાં જ વિચારવામાં આવે છે. તેથી અહીં આપણે શ્રમિકને લક્ષમાં રાખીને બેરોજગારીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીશું.

પિગુના મતે બેરોજગારી એટલે “કોઈ વ્યક્તિ માત્ર ત્યારે જ બેકાર કહેવાય છે કે જ્યારે તેની કામ કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં કામ મળતું નથી.”

ટૂંકમાં બેરોજગારી એટલે “પ્રવર્તમાન વેતન-દરે વ્યક્તિની કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી હોવા છતાં તેને કામ ન મળે ત્યારે તે વ્યક્તિ બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય.”

બેરોજગારીના ઉપર્યુક્ત અર્થ મુજબ પ્રવર્તમાન વેતન-દરે વ્યક્તિની કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી હોવા છતાં તેને કામ વગર રહેવું પડે ત્યારે આવી બેરોજગારીને “અનૈચ્છિક બેરોજગારી” કે ફરજિયાત સ્વરૂપની બેરોજગારી” કહેવાય છે. તેવી જ રીતે જો વ્યક્તિની કામ કરવાની ઈચ્છા અને શક્તિ ન હોય અને પરિણામે તે પ્રવર્તમાન વેતન-દરે કામ વગર બેસી રહે તેવી વ્યક્તિને બેરોજગાર કહેવાય નહિ. આવા વ્યક્તિને ‘સ્વૈચ્છિક બેરોજગાર’ ગણી શકાય. આ અર્થ મુજબ બાળકો, વૃદ્ધો, અશક્તો અને પોતાની ઈચ્છાથી કામ વગર બેસી રહેનાર સક્રિય શ્રમ-પુરવઠાનો હિસ્સો ના હોવાથી બેરોજગાર ગણાય નહિ. આવી સ્વૈચ્છિક બેરોજગારી એ બેરોજગારીની સમસ્યા નથી.

બેરોજગારીનો ખ્યાલ સક્રિય શ્રમના પુરવઠાના સંદર્ભમાં જ સમજાવવામાં આવે છે. સક્રિય શ્રમના પુરવઠામાં સામાન્ય રીતે 15 થી 64 વર્ષની વયજૂથમાં હોય તેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. બેરોજગારીના અર્થની સ્પષ્ટતા પરથી કહી શકાય કે, અનૈચ્છિક બેરોજગારી કે ફરજિયાત સ્વરૂપની બેરોજગારી જ દેશ માટે સમસ્યારૂપ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં પણ બેરોજગારીએ ગંભીર આર્થિક સમસ્યાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

બેરોજગાર વ્યક્તિ આર્થિક રીતે આશ્રિત હોય છે અને સમાજમાં સ્વમાનપૂર્વક જીવન જીવી શકતી નથી. તેથી ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા એ માત્ર આર્થિક સમસ્યા જ નથી પણ તે સામાજિક, નૈતિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે સમસ્યાઓ ઊભી કરી શકે છે.

6.2 બેરોજગારીના પ્રકારો (Types of Unemployment)

બેરોજગારીનું સ્વરૂપ કે પ્રકારો નક્કી કરતી વખતે અર્થતંત્રનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જરૂરી છે. કારણ કે વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોમાં જોવા મળતી બેરોજગારીનું સ્વરૂપ વિભિન્ન હોય શકે છે. સામાન્ય રીતે વિકસિત દેશોમાં આવતા ચક્રીય ફેરફારોને કારણે અસરકારક માંગના અભાવને કારણે બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે. જે મોટા ભાગે ટૂંકા ગાળા માટેની હોય છે. વિકસિત દેશોમાં ચક્રીય બેરોજગારી અને ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જેને અસરકારક માંગમાં વધારો કરીને હલ કરી શકાય છે. જ્યારે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં ઊંચા વસ્તીવૃદ્ધિના દરને કારણે, શ્રમના પુરવઠામાં ઝડપી વધારો થાય છે. પરંતુ બીજી તરફ દેશમાં માળખાગત ખામીને કારણે રોજગારીની તકોમાં ધીમા દરે વધારો થાય છે જેથી બેરોજગારીની સમસ્યા સર્જાય છે. એટલે કે ભારતમાં જોવા મળતી બેરોજગારી માળખાગત સ્વરૂપની હોય છે અને તે લાંબા ગાળા માટેની હોય છે. જેને આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય માળખામાં યોગ્ય ફેરફાર લાવીને અને આંતર માળખાકીય સુવિધાનો વિસ્તાર કરીને હલ કરી શકાય.

બેરોજગારીનું સ્વરૂપ કે પ્રકારો જાણવા માટે શ્રી રાજકૃષ્ણ સમિતિ રિપોર્ટ 2011-12 એ નીચેના ચાર માપદંડો રજૂ કર્યા છે :

(1) સમય : જે વ્યક્તિ કામ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ ધરાવતી હોય, પરંતુ અઠવાડિયામાં 28 કલાક કે તેથી ઓછા કલાક માટે કામ મળે તો તેને તીવ્ર રીતે બેરોજગાર ગણાય. પરંતુ જો વ્યક્તિને અઠવાડિયામાં 28 કલાકથી વધારે પરંતુ 42 કલાકથી ઓછા સમય માટે કામ મળતું હોય તો તેની બેરોજગારીની તીવ્રતા ઓછી ગણાય.

(2) આવક : વ્યક્તિને કામમાંથી એટલી ઓછી આવક મળતી હોય કે જેથી તેની ગરીબી દૂર ન થઈ

શકે તો તે આવકની દૃષ્ટિએ બેરોજગાર ગણાય છે. ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આવી બેરોજગારી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

દા.ત., કોઈ એક વ્યક્તિને પોતાના પરિવારનું ભરણ-પોષણ કરવા માટે એક મહિનામાં ₹ 30,000/ની આવશ્યકતા હોય પણ તે વ્યક્તિ વર્તમાન કામમાંથી ₹ 15,000/- કે તેથી ઓછી જ આવક મેળવી શકતી હોય.

(3) સંમતિ : વ્યક્તિ જે કામ કરવા માટેની લાયકાત ધરાવતો હોય પરંતુ તે લાયકાત પ્રમાણેનું કામ તેને ન મળતું હોય તેવા સંજોગોમાં તેને પોતાની લાયકાત કરતા ઓછી લાયકાતવાળું અન્ય પ્રકારનું કામ સ્વીકારવું પડે છે. પરંતુ આ પ્રકારના કામથી તેને ઓછી આવક પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે અર્ધબેરોજગાર કહેવાય છે.

દા.ત., C.A. ની ડિગ્રી મેળવેલ વ્યક્તિએ ક્લાર્ક તરીકે કામ કરવું પડે.

(4) ઉત્પાદકતા : શ્રમિકની વાસ્તવિક ઉત્પાદકતા જે હોય તેના કરતા તે વ્યક્તિ હાલ ઓછી ઉત્પાદકતા એ કામ કરતો હોય, તો ઉત્પાદન તેની શક્તિ કે ઉત્પાદકતા કરતા ઓછું હશે.

દા.ત., કોઈ એક વ્યક્તિ એક દિવસમાં 20 મીટર કાપડ બનાવી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પણ તેને 10 મીટર જ કાપડ બનાવી શકે તેટલું જ કામ મળતું હોય.

ઉપર્યુક્ત માપદંડ પ્રમાણે બેરોજગારીના પ્રકારો આ પ્રમાણે પાડી શકાય :

6.2.1 સંપૂર્ણ બેરોજગારી :

અર્થ : જે વ્યક્તિઓ પ્રવર્તમાન વેતનના દરે રોજગારી મેળવવા માંગે છે અને જરૂરી લાયકાત પણ ધરાવે છે, પરંતુ તેમને બિલકુલ રોજગારી ના મળતી હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ બેરોજગાર કે ખુલ્લા બેરોજગાર કહેવાય.

સામાન્ય રીતે જે દેશમાં શ્રમનો પુરવઠો ઝડપથી વધતો હોય અને શહેરીકરણની પ્રક્રિયા પણ ઝડપી હોય ત્યાં આવી સંપૂર્ણ બેરોજગારીનો વૃદ્ધિ-દર ઊંચો જોવા મળે છે. આ પ્રકારની બેરોજગારી ગામડાં કરતા શહેરોમાં વધુ જોવા મળે છે. જેમાંના મોટા ભાગના ખુલ્લા-બેરોજગારો ગામડામાંથી શહેરોમાં કામની શોધમાં આવેલા વ્યક્તિઓ હોય છે. સંપૂર્ણ બેરોજગારીનો ભોગ સામાન્ય રીતે શિક્ષિતો અને તાલીમ વગરના વ્યક્તિઓ વધુ બનતા હોય છે.

સંપૂર્ણ બેરોજગાર વ્યક્તિઓ કામ કરી શકે તેમ હોવા છતાં કામ મેળવી શકતા નથી પરંતુ આવી વ્યક્તિઓ વસ્તુનો વપરાશ અને ખર્ચ તો કરતા જ હોય છે. તેથી તેઓ બોજારૂપ બને છે અને ઉત્પાદકતા ઘટવાનું કારણ પણ બને છે. સંપૂર્ણ બેરોજગારીનું પ્રમાણ 15 થી 25 વર્ષની વયજૂથની વ્યક્તિઓમાં વધુ જોવા મળે છે.

સંપૂર્ણ કે ખુલ્લી બેરોજગારીનો આંક આધારભૂત રીતે મેળવવો મુશ્કેલ હોય છે છતાં પણ તેને માપવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે :

(1) રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રમાં થયેલ નોંધણી દ્વારા (2) શ્રમના પુરવઠાના સેમ્પલ સર્વે દ્વારા (3) વસ્તી-ગણતરીના આંકડા દ્વારા.

6.2.2 અર્ધબેરોજગારી :

અર્થ : શ્રમિકો તેમની શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરી શકતા ન હોય એટલે કે ઓછા સમય માટે કે લાયકાત કરતા ઓછી લાયકાતવાળું કાર્ય સ્વીકારવું પડે તેને અર્ધબેરોજગાર કહેવાય.

શ્રમિક દિવસના જેટલા કલાક અથવા વર્ષના જેટલા દિવસ કામ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ ધરાવતો હોય

તેના કરતા ઓછા કલાક કે દિવસનું કામ મળે તો તે અર્ધબેરોજગાર કહેવાય. દા.ત., એક કારખાનામાં કે ખેતરમાં શ્રમિકને આઠ કલાકને બદલે માત્ર પાંચ કલાક કામ મળતું હોય તો તે અર્ધબેરોજગાર કહેવાય. આ અર્થ મુજબ ભારતમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખેતીક્ષેત્રે જોવા મળતી મોસમી બેરોજગારી પણ અર્ધબેરોજગારીનો જ એક પ્રકાર છે. કારણ કે ખેતીક્ષેત્રે રોકાયેલ શ્રમિકને વાવણી અને લણણી (કાપણી)ની મોસમમાં જ કામ મળે છે. પણ બાકીના સમયમાં કામ વગર બેસી રહેવું પડે છે. ભારતની ખેતી મોટા ભાગે વરસાદ આધારિત છે અને સિંચાઈની સગવડ મર્યાદિત હોવાથી ખેતીક્ષેત્ર આવી મોસમી સ્વરૂપની બેરોજગારી વિશેષ જોવા મળે છે.

તેવી જ રીતે કેટલીક શિક્ષિત વ્યક્તિઓને તેમની લાયકાત કે ડિગ્રી પ્રમાણે કામ ના મળતા ઊતરતી કક્ષાનું કામ સ્વીકારવું પડે છે તેને પણ અર્ધબેરોજગારી કહેવાય. દા.ત., કમ્પ્યુટર એન્જિનિયરની ડિગ્રી ધરાવનાર વ્યક્તિને ગૌરવમાં નોકરી કરવી પડે.

6.2.3 પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી :

પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી એટલે છૂપી બેરોજગારી. આ પ્રકારની પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી ભારત જેવા વિકસતા દેશમાં સવિશેષ જોવા મળે છે.

અર્થ : કોઈ એક વ્યવસાયમાં પ્રવર્તમાન ટેકનોલોજીના સંદર્ભમાં જરૂરી હોય તેના કરતા વધુ શ્રમિકો રોકાયેલા હોય. આવા વધારાના શ્રમિકોને આ ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તોપણ કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર ન થતો હોય, તો તેઓ પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર કહેવાય છે.

એટલે કે, જો ઉત્પાદનનાં સાધનો અને ઉત્પાદનની ટેકનિક આપેલી હોય અને અતિ વસ્તી ધરાવતા વિકસતા દેશોના ખેતીક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રમાણમાં શ્રમની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય, તો તેવા દેશોમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી પ્રવર્તે છે, તેમ કહી શકાય.

ઉપર્યુક્ત અર્થ મુજબ એમ કહી શકાય કે, પ્રચ્છન્ન બેરોજગારની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે.

ભારતમાં વસ્તી સતત વધતી ગઈ છે. તેથી રોજગારી માગનારાઓની સંખ્યા પણ ઊંચા દરે વધે છે. પરંતુ દેશમાં ખેતી સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રોનો અપૂરતો વિકાસ થયો હોવાથી રોજગારી માંગનારી વધારાની વસ્તીનું ખેતીક્ષેત્રે ભારણ વધતું જાય છે. આ વધારાના શ્રમિકોને ખેતીક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તોપણ ખેત-ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થશે નહિ. આ વધારાના શ્રમિકોની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોવાથી આ શ્રમિકોને પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર કહી શકાય. શહેરોમાં પણ ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે આવી પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી જોવા મળતી હોય છે. સામાન્ય રીતે જે વ્યવસાયમાં શ્રમકાર્ય કુટુંબ દ્વારા થતું હોય શ્રમિકોને વેતન નાણાકીય સ્વરૂપમાં ન ચૂકવવામાં આવતું હોય તેમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી વિશેષ જોવા મળતી હોય છે.

દા.ત., ધારો કે 10 હેક્ટર જમીનનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધુમાં વધુ 5 શ્રમિકોને રોજગારી પૂરી પાડી શકાય તેમ હોય. પરંતુ અન્ય સ્થળે કામ મળે તેમ ન હોવાથી કુટુંબના બીજા 3 સભ્યો પણ આજ ખેતરમાં કામમાં જોડાય. પણ તેમના જોડાવવાથી આ ખેતરના કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ જ વધારો થતો ન હોય તો આ વધારાના 3 શ્રમિકો પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય. આવા શ્રમિકો બેકાર દેખાતા નથી, પણ તેમની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોવાથી તે પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર ગણાય.

6.2.4 ચકીય બેરોજગારી :

મૂડીવાદી સ્વરૂપની અર્થ-વ્યવસ્થામાં મૂડીરોકાણ કરનાર અને બચત કરનાર બંને જુદી વ્યક્તિઓ હોવાથી મૂડીરોકાણ અને બચત કરનાર વચ્ચે અવાર-નવાર અસમતુલા સર્જાય છે. પરિણામે ક્યારેક આખા અર્થતંત્રમાં તેજીનું તો ક્યારેક મંદીનું મોજું ફરી વળે છે. તેજીની સ્થિતિમાં અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી વગેરે વધવાનું વલણ હોય છે. જ્યારે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં મંદીનું વાતાવરણ સર્જાય ત્યારે ચીજવસ્તુઓ

અને સેવાની માંગમાં ઘટાડો થાય છે. પરિણામે અસરકારક માંગના અભાવને કારણે ઉદ્યોગોએ ઉત્પાદન ઘટાડવું પડે છે અથવા ઉત્પાદનના એકમો બંધ કરવા પડે છે અને ઘણા બધા શ્રમિકોને કામ પરથી છૂટા કરવામાં આવે છે. આમ અહીં મંદી બેરોજગારીનું કારણ બને છે. તેથી આ બેરોજગારીને ચક્રીય બેરોજગારી કે મંદીજન્ય બેરોજગારી કે વ્યાપાર ચક્રીય બેરોજગારી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઈ.સ. 1929-30માં અમેરિકામાં આવેલ મહામંદીની અસર વિશ્વના ઘણા બધા દેશોમાં જોવા મળેલી, તેથી આ મંદીને વિશ્વ મહામંદી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં પણ ક્યારેક અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ જેવા વિકસિત દેશોમાં આવી બેરોજગારી સર્જાય છે. ભારતમાં પણ મૂડીવાદી સ્વરૂપના બજારતંત્રનું અસ્તિત્વ હોવાથી અવાર-નવાર આવી ચક્રીય બેરોજગારી ઉદ્ભવતી જોવા મળે છે. જેમ કે ભારતમાં હીરા ઉદ્યોગક્ષેત્રે ક્યારેક આ સ્વરૂપની બેરોજગારી ઉદ્ભવતી જોવા મળે છે.

ચક્રીય બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા માટે રાજ્યે ઉત્પાદકીય કે વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં મૂડીરોકાણમાં વધારો કરીને વધુ ને વધુ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડીને તેમની આવકમાં વધારો થાય તેવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ. જેથી લોકોની આવક વધતા અસરકારક માંગમાં વધારો થશે અને ઉત્પાદન વધશે. ઉત્પાદન વધતા રોજગારી વધશે. પરિણામે ચક્રીય બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી થશે.

6.2.5 ધર્ષણજન્ય બેરોજગારી :

અર્થ : જ્યારે ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં, ચીજવસ્તુની માંગમાં કે ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનમાં ફેરફાર થવાથી કે શોધખોળ અને નવી ટેકનોલોજીને કારણે બજારમાં નવી વસ્તુ પ્રવેશવાથી જો બેરોજગારી સર્જાય તો આવી બેરોજગારીને ધર્ષણજન્ય બેરોજગારી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિકસિત દેશોમાં જૂની ઉત્પાદન પદ્ધતિના સ્થાને નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ આવતા, જૂની ઉત્પાદન પદ્ધતિવાળા એકમોને આર્થિક રીતે નુકસાન જતાં કેટલાક એકમો બંધ પડે છે. પરિણામે તેમાં રોકાયેલા શ્રમિકો નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિને અનુરૂપ કાર્ય ના શીખે ત્યાં સુધી તેમને બેરોજગાર રહેવું પડે છે. નવી પદ્ધતિ મુજબનું કાર્ય શીખીને ફરીથી શ્રમિકો રોજગારી મેળવી લે છે. એટલે કે આ સ્વરૂપની બેરોજગારી ટૂંકા ગાળા માટેની હોય છે.

દા.ત., સાદા મોબાઈલ ફોનના સ્થાને સ્માર્ટ મોબાઈલ ફોન આવતા સાદા મોબાઈલ ફોનના ઉત્પાદન, વેચાણ અને સર્વિસ ક્ષેત્રે કામ કરતા શ્રમિકોને રોજગારી મળતી બંધ થતા તેઓ બેરોજગાર બને છે. આ સ્વરૂપની બેરોજગારી ધર્ષણજન્ય બેરોજગારી ગણાય.

6.3 બેરોજગારી ઉદ્ભવવાનાં કારણો (Causes of Unemployment)

ભારતમાં બેરોજગારીના પ્રમાણની માહિતી આયોજન પંચ, સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓર્ગેનાઈઝેશન (C.S.O.), નેશનલ સેમ્પલ સર્વે અને રોજગાર વિનિમય કચેરીઓ દ્વારા પ્રકાશિત થતા બેરોજગારીના અહેવાલમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ બેરોજગારીની સમસ્યાના અભ્યાસ અર્થે રચાયેલ ભગવતી સમિતિના અહેવાલમાં પણ ભારતની બેરોજગારીનું પ્રમાણ અને કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ભારતમાં આર્થિક વિકાસના દરને ઊંચો લઈ જવા માટે અને બેરોજગારીની સમસ્યાના ઉકેલ માટે ઈ.સ. 1951થી આયોજનબદ્ધ પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હોવા છતાં, બેરોજગારીની સમસ્યા વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતી ગઈ છે. યોજનાના અંતે બેરોજગારીના પ્રમાણની નીચે આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

ભારતમાં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે 53 લાખ બેરોજગારો હતા જે વધીને પાંચમી યોજનાને અંતે 304 લાખ અને નવમી યોજનાને અંતે વધીને 348.5 લાખ બેરોજગારો થયા.

ઉપર્યુક્ત બેરોજગારીની માહિતી પરથી તારણ કાઢી શકાય કે, ભારતમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં બેરોજગારી જોવા

મળે છે અને તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થઈ રહ્યો છે. આ ચિંતાજનક બાબત છે. બેરોજગારીના વધારા માટે શ્રમના પુરવઠામાં ઝડપથી થતી વૃદ્ધિ, રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો, નીચો બચત અને મૂડીરોકાણનો દર તેમજ શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામી જેવાં અનેક કારણો જવાબદાર છે. ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા ઉદ્ભવવાનાં કેટલાંક મુખ્ય કારણો તપાસીએ.

6.3.1 વસ્તીવૃદ્ધિનો ઊંચો દર :

ભારતમાં વસ્તીનું કદ અને વસ્તીવૃદ્ધિના દરનું ઊંચું પ્રમાણ જોવા મળે છે.

ભારતમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ઊંચો રહેવાથી દેશની કુલ વસ્તીમાં પણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. તેથી શ્રમના પુરવઠામાં પણ ઝડપથી વધારો થાય છે અને શ્રમબજારમાં રોજગારીની શોધમાં પ્રવેશતા નવા શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે. પરંતુ તેની સામે રોજગારીની તકોમાં ધીમા દરે વધારો થતો હોવાથી બેરોજગારીની અને અર્ધબેરોજગારીની સમસ્યા વધતી જાય છે. એક અંદાજ મુજબ ભારતમાં પ્રતિ વર્ષ 1.70 કરોડ જેટલી વસ્તી વધે છે. આમ, ઊંચા દરે વધતી વસ્તીની સામે દેશમાં રોજગારી આપવાનાં સાધનો અપૂરતાં હોય ત્યાં બેરોજગારીમાં વધારો થાય તે સ્વાભાવિક છે. દેશમાં રોજગાર વૃદ્ધિ-દર વસ્તીવૃદ્ધિના દર કરતા ખૂબ નીચો હોવાથી બેરોજગારીની સમસ્યા સર્જાય છે અને તે વધતી જાય છે.

6.3.2 રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો :

રોજગારી વધારાને આર્થિક વિકાસના વૃદ્ધિ-દર સાથે ખૂબ જ ગાઢ સંબંધ છે. પરંતુ આયોજનકાળ દરમિયાન આર્થિક વિકાસનો દર વધતો ગયો હોવા છતાં રોજગારીની પૂરતી તકોનું સર્જન કરવામાં નિષ્ફળતા મળી છે, જે એ દર્શાવે છે કે ભારતનો “આર્થિક વિકાસ રોજગારી વગરનો વિકાસ રહ્યો છે.”

ભારતમાં આયોજનના પ્રથમ ત્રણ દશકામાં સરેરાશ લગભગ 3.5 ટકાના દરે આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરી શકાયો હતો. જે દર વધીને દસમી યોજનામાં 7.6 % અને અગિયારમી યોજનામાં 7.8 % થયો હોવા છતાં યોજનાના અંતે બેરોજગારીની સંખ્યા વધતી ગઈ છે. આયોજનબદ્ધ આર્થિક વિકાસનાં પગલાં ભરવા છતાં પણ નવા અને જૂના રોજગારી ઇચ્છુકો માટે રોજગારીની પૂરતી તકો ઊભી કરી શકાતી નથી. ખેતીક્ષેત્રે હરિયાણી કાંતિ અમુક વિસ્તાર પૂરતી જ મર્યાદિત રહી છે અને કૃષિ સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રોનો પણ પ્રમાણમાં ઓછા વિકાસ થયો હોવાથી શ્રમ-પુરવઠાના વધારાને અનુરૂપ રોજગારીની નવી તકોનું સર્જન કરવામાં સફળતા મળતી નથી અને બેરોજગારીમાં વધારો થાય છે.

6.3.3 બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર :

ભારતમાં આયોજન સમયમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થયો છે. પણ સાથે-સાથે વસ્તીવૃદ્ધિનો દર પણ ઊંચો જોવા મળ્યો છે. પરિણામ સ્વરૂપ માથા દીઠ આવકમાં રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણમાં નીચા દરે વધારો થાય છે. નીચી માથા દીઠ આવક અને બોજારૂપ વસ્તીના નિભાવ પાછળ થતા ખર્ચને કારણે બચત અને મૂડીરોકાણનો દર નીચો રહે છે. મૂડીરોકાણનો દર નીચો હોવાથી ઉદ્યોગક્ષેત્ર, ખેતીક્ષેત્ર કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નવી રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકાતી ના હોવાથી બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો થાય છે.

6.3.4 મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ :

ભારતમાં મૂડીની અછત અને શ્રમની છત છે. આ પરિસ્થિતિમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરવા શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવવી વધારે અનુકૂળ ગણાય પરંતુ ભારતમાં ખાસ કરીને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી મોટા અને પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસની નીતિ અપનાવી છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પણ મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિના પ્રમાણમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિને ઓછું મહત્ત્વ મળ્યું છે. ખેતી અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં

વધુ ને વધુ યાંત્રીકરણ અપનાવવામાં આવ્યું છે, જે રોજગારીમાં ધીમા દરે વધારો કરે છે. ઉદ્યોગક્ષેત્રે પણ ઉત્પાદકતા વધારવા માટે તેમજ સંગઠિત મજૂર મંડળો સામે એક પ્રકારનું રક્ષણ મેળવવા, શ્રમનો બચાવ કરે તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવવાનું વલણ અપનાવે છે. આ ઉપરાંત રેલવે, સિંચાઈ, રસ્તા, બાંધકામ તેમજ રાજ્યનાં અન્ય જાહેર ક્ષેત્રોમાં પણ મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. પરિણામે બેરોજગારીની સમસ્યા તીવ્ર બનતી ગઈ છે. તેથી જ બેરોજગારીના અભ્યાસ માટે રચાયેલ વેકંટરામન સમિતિ અને ભગવતી સમિતિએ પણ ભારતમાં વધારેપડતા યાંત્રીકરણનો વિરોધ કર્યો હતો.

6.3.5 વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ :

ભારતમાં શિક્ષિતોની વધતી જતી બેરોજગારીનું એક મહત્ત્વનું કારણ ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. દેશમાં દરેક ક્ષેત્રે બદલાતી જતી કાર્ય પદ્ધતિને અનુરૂપ કામ કરી શકે તેવા શ્રમિકો તૈયાર કરવામાં આજની શિક્ષણ પ્રણાલી પૂરતી સફળ થઈ નથી.

આર્થિક વિકાસના દરને ઊંચો લઈ જવાના હેતુથી ઉદ્યોગક્ષેત્ર, ખેતીક્ષેત્ર તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોમાં જે નવી ટેકનોલોજી અને યાંત્રીકરણ અપનાવવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે આ પદ્ધતિને અનુરૂપ કેળવાયેલ, ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન ધરાવતા શ્રમિકોની જરૂર પડે છે. પરંતુ તેનાથી વિપરિત સ્થિતિ વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં જોવા મળે છે. પરિણામે આવા કુશળ શ્રમિકો મળતા નથી કારણ કે શિક્ષણક્ષેત્રે વ્યાવસાયિક શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું છે. વર્તમાન શિક્ષણ માનવીનું માનસિક અને શારીરિક ઘડતર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. તેથી શિક્ષણ મેળવ્યા પછી પણ વ્યક્તિ સ્વરોજગારી મેળવી શકે તેટલી પણ તેમનામાં ક્ષમતા આવતી નથી અને બેરોજગારીની સમસ્યાનો ભોગ બને છે.

6.3.6 માનવશક્તિના આયોજનનો અભાવ :

ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન માનવશક્તિનું યોગ્ય આયોજન થયું નથી. દેશમાં વર્તમાન સમયે જે પ્રકારના શ્રમની માંગ થાય છે, તે સંદર્ભમાં પૂરતા યોગ્ય શ્રમનો પુરવઠો પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રકારની માનવશક્તિનું આયોજન કરવા માટેની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા ઊભી થઈ નથી. દેશના આર્થિક વિકાસમાં કેટલા અને કેવા પ્રકારના માનવશ્રમની જરૂર ઊભી થશે તે અંગેના ચોક્કસ અંદાજો કર્યા વગર શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવામાં આવી રહ્યો છે. પરિણામે પ્રતિ વર્ષે લાખો શિક્ષિત યુવાનો ડિગ્રી મેળવે છે. જેમની પાસે વર્તમાન આર્થિક વિકાસને અનુરૂપ જ્ઞાન, તાલીમ કે શિક્ષણ ના હોવાથી શિક્ષિત હોવા છતાં બેરોજગારીનો ભોગ બને છે. આ માનવશક્તિના આયોજનની ખામીનું સીધું પરિણામ છે. કેટલાક સંજોગોમાં રોજગારી કે વિકાસની અપૂરતી તકોને કારણે ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા ડૉક્ટરો અને એન્જિનિયરો દેશમાં યોગ્ય કામ ના મળતા વિદેશમાં જાય છે. જેમ બ્રિટિશ શાસનમાં સોનાનો એક તરફી પ્રથા ‘Drain of Gold’ ભારતમાંથી બ્રિટન તરફ જોવા મળેલ, તેવી જ રીતે વર્તમાનમાં બુદ્ધિધનનો એક તરફી પ્રવાહ ‘Drain of Brain’ ભારતમાંથી વિદેશ તરફનો જોવા મળે છે.

6.3.7 જાહેર ક્ષેત્રની બિનકાર્યક્ષમતા :

આઝાદી પછી ભારતમાં ખાનગી ક્ષેત્ર કરતા જાહેર ક્ષેત્રના વિકાસને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. જાહેર ક્ષેત્રના એકમોની સંખ્યા અને તેમાં મૂડીરોકાણમાં ખૂબ વધારો થયો છે. જાહેર ક્ષેત્રે રોજગારી સર્જનના જે અંદાજો કરવામાં આવ્યા હતા, તે પ્રમાણેની રોજગારીનું સર્જન કરવામાં જાહેર ક્ષેત્ર નબળી કાર્યક્ષમતાને કારણે સફળ થયા નથી. પ્રમાણમાં વધુ રોજગારી આપી શકે તેવા ખાનગી ક્ષેત્ર ઉપર જાહેર ક્ષેત્રના વિકાસ હેતુસર અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. તેમજ ખાનગી ક્ષેત્રના વિકાસ માટે પૂરતું ધ્યાન પણ આપવામાં ના આવતા રોજગારીની તકો ઓછી ઊભી થઈ શકી અને બેરોજગારીમાં વધારો થયો.

6.3.8 કૃષિક્ષેત્રના વિકાસની અવગણના :

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે અને ભારતની મોટા ભાગની વસ્તી ગામડાઓમાં વસે છે. આ વસ્તી મોટે ભાગે રોજગારી માટે કૃષિક્ષેત્ર પર આધાર રાખતી હોય છે. તેથી કૃષિક્ષેત્ર વધારે રોજગારી પૂરી પાડે તેવું આયોજન જરૂરી છે. પરંતુ ભારતની આર્થિક વિકાસનીતિમાં કૃષિક્ષેત્ર કરતાં અન્ય ક્ષેત્રોને વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરિણામ સ્વરૂપ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસને ઓછું મહત્વ અપાતા કૃષિક્ષેત્રનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શક્યો ના હોવાથી તેમાં રોકાયેલ શ્રમિકોને પૂરા સમયની રોજગારી મળી શકે તેવું નક્કર આયોજન થઈ શક્યું નથી. કૃષિક્ષેત્રે આવેલ હરિયાણા ક્રાંતિનો લાભ પણ દેશમાં પંજાબ, હરિયાણા જેવાં અમુક રાજ્યોને જ થયો. તેથી કૃષિક્ષેત્રે સાર્વત્રિક રોજગારીની તકોમાં વધારો ના થઈ શક્યો. વધતી વસ્તીનું કૃષિક્ષેત્ર પર ભારણ, અપૂરતી સિંચાઈની સગવડ, કૃષિધિરાણની અપૂરતી સગવડ, વરસાદની અનિશ્ચિતતા તેમજ કૃષિક્ષેત્રનાં અન્ય જોખમોને કારણે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ પૂરતો થયો નથી. તેમજ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં બિનકૃષિક્ષેત્રનો પણ અપૂરતો વિકાસ થયો છે. તેથી ખાસ કરીને કૃષિક્ષેત્ર પર આધારિત ગ્રામીણ શ્રમિકોમાં મોસમી બેરોજગારી અને પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

6.3.9 શ્રમની ઓછી ગતિશીલતા :

કેટલાક સંજોગોમાં શ્રમની ઓછી ગતિશીલતાના કારણે પણ બેરોજગારીની સમસ્યા સર્જાય છે. ભારતમાં ક્યારેક સામાજિક પરિબળો, કૌટુંબિક સંબંધો, ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજ, સંસ્કૃતિ, માહિતીનો અભાવ, વાહનવ્યવહારની અપૂરતી સગવડો તેમજ રહેઠાણની સમસ્યા જેવાં કારણોસર શ્રમની ગતિશીલતામાં અવરોધ સર્જાય છે, જેને કારણે બેરોજગારીની સમસ્યા વધે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલા લોકો ગામડાઓમાં, પછાત વિસ્તારોમાં કે દૂરનાં સ્થળોએ કામ મળતું હોવા છતાં જવા તૈયાર થતા નથી, પણ બેરોજગાર રહેવાનું પસંદ કરે છે. મોટા ભાગે આવી વ્યક્તિઓ શહેરોમાં જ કામ મેળવવાનો આગ્રહ રાખતા હોય છે, જે શક્ય ના બનતા બેરોજગાર રહે છે. શહેરી જીવનનાં આકર્ષણો તથા સુવિધાથી આકર્ષાયેલા લોકો રોજગારી માટે ગામડામાં જવાનું પસંદ કરતા નથી.

6.3.10 અપૂરતી માળખાકીય સુવિધા :

ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અપૂરતી માળખાકીય સુવિધા પણ બેરોજગારીની સમસ્યા માટેનું એક કારણ છે. ગામડામાં અપૂરતી વાહનવ્યવહારની સગવડ, સારા રસ્તાઓની ઓછી સગવડ, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને વીજળીની અપૂરતી સુવિધા હોવાથી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગારીનું સર્જન મોટા પાયે કરી શકાતું નથી. જેમ કે ગામડામાં ઉદ્યોગો માટે સસ્તા દરે શ્રમિકો અને કૃષિક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા ઉદ્યોગોને કાચો માલ સરળતાથી મળી શકે તેમ છે. પરંતુ ત્યાં ઉદ્યોગો માટે સતત અને પૂરતી વીજળીની સગવડનો અભાવ હોવાથી લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા તૈયાર થતા નથી. પરિણામે ત્યાં નવી રોજગારી ઊભી ના થતાં બેરોજગારી સર્જાય છે.

ઉપર્યુક્ત કારણો ઉપરાંત ભારતમાં રાષ્ટ્રીય રોજગાર નીતિનો અભાવ, ઉદ્યોગ-ધંધાને પ્રોત્સાહન મળે તેવા વાતાવરણનો અભાવ, કુદરતી સંસાધનનો અપૂરતો ઉપયોગ પણ બેરોજગારીની સમસ્યા વધારવા માટે જવાબદાર હોય છે.

6.4 બેરોજગારી ઘટાડવાના ઉપાયો (Measures to Reduce Unemployment)

ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ અને કારણો વિશેના અભ્યાસ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ ચિંતાજનક બનતી જાય છે. તેનાં કારણો તપાસ્યાં પછી આ સમસ્યા હલ કરવાના ઉપાયોનો સરળતાથી ખ્યાલ આપી શકાશે. બેરોજગારીનો પ્રશ્ન એ માત્ર આર્થિક પ્રશ્ન જ નથી; તે સામાજિક, નૈતિક અને માનસશાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પણ ઊભા કરે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન

ચિંતાજનક છે. તેથી જ ભારતમાં બેરોજગારી નાબૂદી માટે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાથી તેને દૂર કરવાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને પાંચમી અને છઠ્ઠી યોજનામાં બેરોજગારી સમસ્યા હલ કરવા વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. આઠમી યોજનામાં બેરોજગારી નાબૂદી માટે રોજગારીના હકને મૂળભૂત અધિકાર બનાવવા અને તે માટે બંધારણમાં સુધારો કરવાનું પણ વિચારાયું હતું. પણ તે શક્ય ના બન્યું. છતાં પણ એ સ્પષ્ટ છે કે, દેશના લોકોને રોજગારી માટે યોગ્ય તકો પૂરી પાડવી એ રાજ્યની પ્રાથમિક જવાબદારી બની રહે છે.

ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરવા નીચે પ્રમાણેના ઉપાયો યોજી શકાય :

6.4.1 વસ્તી-નિયંત્રણ :

ભારતમાં ઊંચા દરે વધતી વસ્તીએ બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો કરવામાં અને સમસ્યાને વધારે ચિંતાજનક બનાવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. દેશમાં ઝડપી વસ્તીવધારાને કારણે એક તરફ કામ માગનારા શ્રમિકોની સંખ્યામાં ઝડપથી વધારો થાય છે. પણ બીજી તરફ ધીમા આર્થિક વિકાસને કારણે પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકાતી નથી. પરિણામ સ્વરૂપ દેશમાં બેરોજગારીની સંખ્યા વધે છે. તેથી જો ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવી હોય તો વસ્તી-નિયંત્રણ માટેનાં અસરકારક પગલાઓ ભરવા જોઈએ. આમ કરવાથી દેશની વસ્તીવૃદ્ધિનો દર નીચો આવશે અને શ્રમના પુરવઠામાં થતો વધારો મંદ પડશે. એટલે રોજગારી માગનારાઓની સંખ્યા ઘટશે અને બીજી બાજુ વસ્તીનિયંત્રણ થતાં સાધનો વધુ ફાજલ થશે. તેથી મૂડીરોકાણનો દર વધશે અને રોજગારીની તકો વધારી શકાશે. વસ્તી-નિયંત્રણ કરીને લાંબા ગાળે ઉત્પાદક વયજૂથ (15થી 64 વર્ષ)નું યથાયોગ્ય નિયમન પણ કરી શકાશે.

6.4.2 આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો લઈ જવો :

દેશના આર્થિક વિકાસના દરને ઊંચો લઈ જઈને બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવી એ એક સાચો રચનાત્મક ઉપાય છે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર આયોજનના શરૂઆતનાં વર્ષોમાં 3 થી 3.5 % જેટલો નીચો રહેવા પામ્યો હતો. જો દેશના આર્થિક વિકાસમાં નિયમિત ઊંચા દરે વધારો કરવામાં આવે, તો રોજગારીની તકોમાં ઘણા ઊંચા દરે વધારો શક્ય બને અને બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી બને. આ માટે દેશના અર્થતંત્રમાં જુદા-જુદા વિભાગો વચ્ચે સંકલન કરીને જાહેર, ખાનગી, સહકારી કે અન્ય સ્વરૂપના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે મૂડીરોકાણ વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈની સગવડ વધારીને અને અન્ય જરૂરી સવલતો પૂરી પાડીને કૃષિ વિકાસનો દર ઊંચો લઈ જવો જોઈએ. હરિયાણી ક્રાંતિના લાભ દેશનાં બધાં જ રાજ્યોને થાય તેવા પ્રયાસ કરીને પણ આર્થિક વિકાસના દરને ઊંચો લઈ જઈને રોજગારીની તકોમાં વધારો કરી બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરી શકાય તેમ છે.

6.4.3 રોજગારલક્ષી આયોજન :

આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતમાં વિકાસને જ મહત્ત્વ અપાયું હોય તેવું જોવા મળે છે. જેમ કે બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી જાહેરક્ષેત્રના વિકાસને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપીને પાયાના ચાવીરૂપ મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. દેશમાં ઔદ્યોગીકરણનો પાયો મજબૂત કરવા માટે આ જરૂરી હતું. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં રોજગારલક્ષી આયોજન અપનાવવાની તાતી જરૂર છે. આ માટે રાજ્યે વપરાશી માલના અને શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિવાળા નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોનો અને વેપાર-વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો તેમજ પશુપાલન, ડેરીઉદ્યોગના વિકાસ પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે. કારણ કે આ બધા ઉદ્યોગો પ્રમાણમાં ઓછી મૂડી એ વધુ રોજગારી આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આવા રોજગારીલક્ષી ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને તેનો વિકાસ કરવાથી વપરાશી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધશે, રોજગારી વધશે અને આર્થિક સ્થિરતા મેળવવામાં પણ સફળતા મળે છે. બાંધકામક્ષેત્રે રોજગારીલક્ષી આયોજન કરીને રોજગારીની વધુ તકો સર્જી શકાય તેમ છે. રાજ્ય પણ

શ્રમપ્રધાન અને મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ વચ્ચે યોગ્ય સંકલન કરીને શક્ય હોય ત્યાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિને જ મહત્વ આપવું જોઈએ. જેથી બેરોજગારીની સમસ્યામાં ઘટાડો થાય.

6.4.4 રોજગારીલક્ષી શિક્ષણ :

ભારતમાં વર્તમાન શૈક્ષણિક માળખું બેરોજગારીની સમસ્યા માટે એક જવાબદાર કારણ છે. વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ એ કારકૂનો તૈયાર કરતું પુસ્તકીય જ્ઞાન આપતી જ એક શિક્ષણ-વ્યવસ્થા છે. પરિણામે વિનિયન અને વાણિજ્યના સ્નાતક થયા પછી પણ વ્યક્તિમાં સ્વયં રોજગારી મેળવવાની ક્ષમતા આવતી નથી. તેથી તેને લાંબા સમય સુધી બેરોજગાર રહેવું પડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થાય તે હેતુથી વર્તમાન વેપાર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગો, ખેતી અને અન્ય ક્ષેત્રોને અનુરૂપ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ આપવાની દેશમાં આવશ્યકતા છે. આ માટે હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિના માળખામાં ધરખમ પરિવર્તનની જરૂર છે. શિક્ષણક્ષેત્રે હાલ આ પ્રકારના પરિવર્તન લાવવાના પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ તેનાથી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં યોગ્ય અને પૂરતા સુધારા થયા નથી. તે એક વાસ્તવિકતા છે. વેપાર, વાણિજ્ય, ખેતી અને ઉદ્યોગક્ષેત્રને અનુરૂપ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને તાલીમ આપતા અભ્યાસક્રમો વ્યાપક પ્રમાણમાં શરૂ કરવા ખૂબ જરૂરી છે. જેથી વ્યક્તિ આવા અભ્યાસ અને તાલીમ મેળવ્યા પછી સરળતાથી રોજગારી મેળવી શકે છે.

ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરવા માટે રોજગારી મેળવવાની ક્ષમતા વધે તે મુજબ યોગ્ય માનવશક્તિનું આયોજન કરી શકે તેવી શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવવા માટે શિક્ષણક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી ફેરફારો કરવાની આવશ્યકતા છે.

ઈ.સ. 2015ની નવી શિક્ષણનીતિમાં શિક્ષણ દ્વારા રોજગારી સર્જન કરવા માટે ઉદ્યોગો સાથે જોડાણ સાધવાનો ઉત્પાદકીય શિક્ષણનો હેતુ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ આવનાર વર્ષોમાં ક્યાં ક્ષેત્રોમાં કેટલી રોજગારીની તકો છે તેનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવા અને આ કાર્યમાં ખાનગી ક્ષેત્રને પણ સાંકળવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

6.4.5 ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો ઓછા મૂડીરોકાણે વધુ રોજગારી અપાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. કારણ કે નાના ઉદ્યોગોમાં એક વ્યક્તિને રોજગારી આપવા માટે મોટા ઉદ્યોગની સરખામણીમાં ખૂબ જ ઓછા મૂડીરોકાણની આવશ્યકતા હોય છે. તેથી આ પ્રકારના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીને બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરી શકાય તેમ છે. એકસરખા મૂડીરોકાણ દ્વારા નાના ઉદ્યોગોમાં મોટા ઉદ્યોગો કરતા 7.5 ગણી વધુ રોજગારીની તકો ઊભી થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પણ મૂડીની ખેંચવાળા અને શ્રમપ્રધાન ભારત દેશમાં ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોને દેશમાં વધુ રોજગારી આપતા શ્રેષ્ઠ વિકલ્પના સ્વરૂપમાં સ્વીકારીને તેના વિકાસ માટે રાજ્યે વિશેષ તકેદારી રાખવી જોઈએ. દેશની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પણ આ ઉદ્યોગોના મહત્વનો સ્વીકાર કરીને તેના વિકાસ માટેના અનેક ઉપાયો હાથ ધરાયા છે. જેમ કે નાના ઉદ્યોગ માટે અમુક વસ્તુઓને ઉત્પાદન માટે અનામત રાખવામાં આવી છે. રાજ્ય દ્વારા આ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે નાણાકીય, ટેકનિકલ અને સંચાલકીય સહાય આપવામાં આવે છે.

6.4.6 આંતર માળખાકીય સેવાનો વિસ્તાર :

ભારતમાં શહેરી વિસ્તાર કરતા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગારીનું સર્જન ઓછું રહેવા માટેનું એક જવાબદાર પરિબળ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અપૂરતી માળખાકીય સુવિધા પણ છે. તેથી રાજ્ય દ્વારા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, રહેઠાણ, વીજળી, સડક, વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્ર જેવી આંતર માળખાકીય સુવિધાઓ વધારવામાં આવે તો સ્થાનિક સાધનોની મદદથી પોતાના રહેઠાણથી નજીક રોજગારી મેળવવાનું શક્ય બનશે. તેમજ ગ્રામ્ય

વિસ્તારમાં આંતર માળખાકીય સુવિધા વધવાથી નવી રોજગારીની તકો વધશે. કૃષિક્ષેત્ર અને તેની સાથે સંકળાયેલ અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ રોજગારી વધશે. પરિણામે બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી બનશે.

6.4.7 કૃષિક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિનો વેગ અને વિસ્તાર :

દેશમાં ઊંચા વસ્તીવૃદ્ધિ-દરને કારણે રોજગારી માટે કૃષિક્ષેત્રે વસ્તીનું ભારણ વધતા પ્રચ્છન્ન બેકારી તેમજ અનિયમિત વરસાદ અને અપૂરતી સિંચાઈની સગવડને કારણે મોસમી બેકારીની સમસ્યા વધતી ગઈ છે. આ સમસ્યાને હલ કરી કૃષિક્ષેત્રે ભારણરૂપ વસ્તીને રોજગારી માટે અન્ય ક્ષેત્રોમાં ખસેડી શકાય તેવી ક્ષમતા હજી સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. તેથી ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કૃષિક્ષેત્રે રોકાયેલ લોકોની બેકારીની સમસ્યા હળવી કરવા માટે હરિયાણી ક્રાંતિને વેગ આપવાની અને તેનો વધુ ને વધુ વિસ્તાર કરવાના વિશેષ પ્રયાસો કરવા જોઈએ અને રોજગારીની તકો વધારવી જોઈએ.

જો સારી રીતે આયોજન કરવામાં આવે તો અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્ર કરતાં કૃષિક્ષેત્રમાં રોજગારીની તકો ઊભી કરવા માટે સૌથી વધારે અવકાશ છે. આ વાતને પી. સી. મહાલનોબિસે કરેલ રોજગારીની તકોની ગણતરીના અંદાજોથી સમર્થન મળે છે. જેમ કે તેમના મત મુજબ ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે ₹ 1 કરોડનું મૂડીરોકાણ કરવાથી 40,000 વ્યક્તિને રોજગારી આપી શકાય છે અને ઉત્પાદનમાં 5.7 ટકાના દરે વધારો કરી શકાય છે, જ્યારે મોટા ઉદ્યોગોમાં ₹ 1 કરોડનું મૂડીરોકાણ કરવાથી માત્ર 500 વ્યક્તિને જ રોજગારી આપી શકાય છે અને ઉત્પાદનમાં 1.4% દરે જ વધારો કરી શકાય છે. આ અંદાજ પરથી કહી શકાય કે, કૃષિક્ષેત્ર ઉદ્યોગક્ષેત્ર કરતાં વધુ રોજગારીની તકો સર્જવા માટે વધુ અનુકૂળ છે. તેથી કૃષિક્ષેત્રે જોવા મળતી હરિયાણી ક્રાંતિ માટે જરૂરી એવી પૂરક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે નાની અને મધ્યમ કદની સિંચાઈ, જમીન-સંરક્ષણ, મિશ્ર ખેતી, વનવિકાસ, વધુ પાક લેવાય તેવી યોજના. વર્ષમાં વધુ વખત પાક લેવાય તેવું આયોજન, જમીનનું નવીનીકરણ તેમજ કૃષિક્ષેત્ર પર આધારિત ગ્રામોદ્યોગને વેગ આપીને રોજગારીની તકોમાં વધારો કરી શકાય તેમ છે. ડૉ. એમ. એસ. સ્વામીનાથનના મત મુજબ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસની દિશામાં વધારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો અનેક ગણી નવી રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકાય તેમ છે.

6.5 બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા માટે રાજ્યની યોજનાઓ (State Program to Solve Unemployment Problem) :

ઈ.સ. 1951થી દેશમાં આયોજનની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારે એવું વિચારવામાં આવેલ કે આયોજનબદ્ધ પગલાંને કારણે દેશનો આર્થિક વિકાસ શક્ય બનતા બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરી શકાશે. પરંતુ શરૂઆતની ચાર પંચવર્ષીય યોજનામાં આ ખ્યાલ ખોટો સાબિત થયો. પરિણામ સ્વરૂપ પાંચમી યોજનાથી બેરોજગારીની સમસ્યા નિવારવાના ઉદ્દેશને સફળ બનવવા રાજ્ય દ્વારા વિવિધ રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા. જેવા કે સંકલિત ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ, કામના બદલામાં અનાજ, જવાહર રોજગાર યોજના, નેહરુ રોજગાર યોજના, સુર્વણ જયંતી ગ્રામ રોજગાર યોજના, સુર્વણ જયંતી શહેર રોજગાર યોજના, ગ્રામીણ યુવકને સ્વ-રોજગારી માટે તાલીમ આપતો કાર્યક્રમ, નેશનલ ગ્રામીણ રોજગારી ગેરંટીનો કાર્યક્રમ, મનરેગા, કૌશલ્યવિકાસ કાર્યક્રમો, શ્રમેય જયંતે યોજના, સ્કિલ ઇન્ડિયા, મેક ઇન્ડિયા તેમજ મુદ્રા જેવી અનેક રોજગારીલક્ષી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી. જેમાંની કેટલીક યોજનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી :

(1) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી ધારો (MGNREGA) : ફેબ્રુઆરી 2006માં શરૂ કરવામાં આવેલ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી ધારો (NREGA) કે જેમાં દેશના પછાત જિલ્લાઓમાં વસતા ગ્રામીણ લોકોને રોજગારી આપવાનો હેતુ હતો. આ નરેગા યોજનાનું નામ 2 ઓક્ટોબર, 2009થી બદલીને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી એક્ટ (MGNREGA) મનરેગા કરવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવાના હેતુથી સરકારે 2 ફેબ્રુઆરીના દિવસને ‘રોજગાર

દિવસ' તરીકે જાહેર કર્યો છે. આ યોજના દ્વારા પ્રત્યેક ગ્રામીણ પરિવારમાંથી ઓછામાં ઓછા એક વ્યક્તિને વર્ષમાં 100 દિવસની રોજગારી આપવાની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે. જેમાં $\frac{1}{3}$ ભાગની રોજગારી સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમમાં ગ્રામીણ લોકોને શારીરિક શ્રમ દ્વારા નક્કી થયેલ ન્યૂનતમ વેતન આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેમજ શ્રમિકને તેનું મહેનતાણું સાત દિવસમાં આપી દેવામાં આવે છે. શ્રમિકને તેના નિવાસસ્થાનેથી 5 કિલોમીટર અંતરમાં જ રોજગારી આપવામાં આવે છે. જો શ્રમિકને આ અંતરથી દૂર રોજગારી આપવામાં આવે તો તેને 10 % વધારે મજૂરી આપવામાં આવે છે. આ યોજનામાં નોંધાયેલા શ્રમિકોને જોબકાર્ડ આપવામાં આવે છે. જે પાંચ વર્ષના સમય માટેનું હોય છે. જોબકાર્ડ મેળવ્યા પછી વ્યક્તિને 15 દિવસ સુધી કામ ન મળે તો તેને નક્કી કરેલ બેરોજગારી ભથ્થું આપવાની જોગવાઈ પણ આ કાર્યક્રમમાં કરવામાં આવી છે.

(2) પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય શ્રમેવ જયતે યોજના (PDUSJY) : આ યોજના 16 ઓક્ટોબર, 2014થી શરૂ કરવામાં આવી છે. જેનો મુખ્ય હેતુ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા શ્રમિકોને સ્વાસ્થ્ય અને સુરક્ષાની સાથે સારું સંચાલન, કૌશલ્ય વિકાસ અને શ્રમિકોનું કલ્યાણ કરવાનો છે. તેમજ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું થાય તેવો હેતુ પણ આ યોજનામાં રાખવામાં આવ્યો છે.

(3) દીનદયાળ ઉપાધ્યાય ગ્રામજ્યોતિ યોજના (DUGJY) : અગાઉની ગ્રામીણ વિદ્યુતીકરણ યોજનાના સ્થાને આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 24 × 7 સતત વીજળીની સેવા ઉપલબ્ધ કરવાનો છે.

(4) દીનદયાળ ઉપાધ્યાય ગ્રામીણ કૌશલ્ય યોજના (DUGKY) : આ યોજનાની શરૂઆત 25 સપ્ટેમ્બર, 2014થી કરવામાં આવી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 18 થી 35 વર્ષના યુવાનોને રોજગારી આપવાનો છે.

(5) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના : આ કાર્યક્રમની શરૂઆત 1 જુલાઈ, 2015થી કરવામાં આવી. “હર ખેત કો પાની” એ સૂત્રને સાર્થક કરવાના ઉદ્દેશથી ખેત-ઉત્પાદકતા વધારવા અને દેશનાં ઉપલબ્ધ સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકે તે પ્રમાણે કૃષિક્ષેત્ર માટે સિંચાઈ યોજનાઓનું આયોજન કરવાનું લક્ષ્ય આ કાર્યક્રમમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

- (1) પ્રવર્તમાન વેતન-દરે કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી હોવા છતાં કામ ન મળે તેવી વ્યક્તિ

(અ) બેરોજગાર	(બ) ગરીબ	(ક) ફાજલ	(ડ) કામદાર
--------------	----------	----------	------------
- (2) ફરજિયાત સ્વરૂપની બેરોજગારીનો વિચાર કયા શ્રમના પુરવઠાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવે છે ?

(અ) સક્રિય	(બ) નિષ્ક્રિય	(ક) બાળકો	(ડ) વૃદ્ધો
------------	---------------	-----------	------------
- (3) બેરોજગારીના પ્રકારો નક્કી કરવા માટેના ચાર માપદંડો કોણે રજૂ કર્યા છે ?

(અ) રાજકૃષ્ણ	(બ) મહાલનોબિસ	(ક) કેઈન્સ	(ડ) રોડાન
--------------	---------------	------------	-----------
- (4) અસરકારક માંગના અભાવે કયા પ્રકારની બેરોજગારી સર્જાય છે ?

(અ) ઘર્ષણજન્ય	(બ) મોસમી	(ક) ચક્રીય	(ડ) પ્રચ્છન્ન
---------------	-----------	------------	---------------
- (5) કયા પ્રકારની ઉત્પાદન પદ્ધતિ બેરોજગારીમાં વધારો કરે છે ?

(અ) શ્રમપ્રધાન	(બ) મૂડીપ્રધાન	(ક) ખેતપ્રધાન	(ડ) શિક્ષણપ્રધાન
----------------	----------------	---------------	------------------

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) બેરોજગારીનો અર્થ જણાવો.
- (2) વિકસિત દેશોમાં સામાન્ય રીતે કેવા પ્રકારની બેરોજગારી જોવા મળે છે ?
- (3) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીનો અર્થ જણાવો.
- (4) કંઈ મંદીને વિશ્વ મહામંદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
- (5) ભારતમાં બેરોજગારીના પ્રમાણની માહિતી ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (6) કયા વયજૂથને ઉત્પાદકીય વયજૂથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
- (7) બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા માટે કયા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો જોઈએ ?
- (8) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનામાં કયું સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે ?
- (9) “પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય શ્રમેય જયતે યોજના” ક્યારે શરૂ કરવામાં આવી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) સંપૂર્ણ બેરોજગારીનો અર્થ સમજાવો.
- (2) ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારીનો અર્થ અને ઉદાહરણ આપો.
- (3) ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા માટે બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર જવાબદાર છે. ટૂંકમાં સમજાવો.
- (4) ભારતમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે. સમજાવો.
- (5) ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સતત વીજળીની સેવા ઉપલબ્ધ કરવા કઈ યોજના શરૂ કરવામાં આવી તેનો ખ્યાલ આપો.
- (6) પ્રધાનમંત્રી કૃષિસિંચાઈ યોજના ક્યારે અને કયા ઉદ્દેશની શરૂ કરવામાં આવી ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) બેરોજગારીનું સ્વરૂપ જાણવા માટે શ્રી રાજકૃષ્ણએ રજૂ કરેલા માપદંડો સમજાવો.
- (2) અર્ધબેરોજગારીનો ખ્યાલ વિગતે સમજાવો.
- (3) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
- (4) ચકીય બેરોજગારીનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
- (5) ખામીયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે. સમજાવો.
- (6) ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રની અવગણના એ બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો કર્યો છે. સમજાવો.
- (7) હરિયાણી ક્રાંતિના વેગ અને વિસ્તાર દ્વારા બેરોજગારીની સમસ્યા હળવી કરી શકાય. સમજાવો.
- (8) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી ગેરેંટી યોજના (મનરેગા)ની માહિતી આપો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં ઉદ્ભવતી બેરોજગારીનાં કારણો જણાવી કોઈ પણ પાંચ કારણો વિગતે સમજાવો.
- (2) ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવાના ઉપાયો જણાવી કોઈ પણ પાંચ ઉપાયો વિગતે સમજાવો.
- (3) ભારતમાં બેરોજગારી હલ કરવાના કોઈ પણ ત્રણ કાર્યક્રમોની માહિતી આપો.

તેજ	: વ્યાપાર-ચક્રનો એવો તબક્કો કે જેમાં વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ ઉચ્ચત્તમ કક્ષાએ હોય અને માંગના ઊંચા દરને કારણે અર્થતંત્રમાં નફાકારકતા હોય છે. તેથી મૂડીરોકાણ અને રોજગારી ઊંચા દરે હોય છે.
મંદી	: અસરકારક માંગમાં ઘટાડો થતા પુરવઠાની છત ઊભી થાય છે. તેથી બજારકિંમત ઘટવાનું વલણ જોવા મળે છે. પરિણામે નફો ઘટતા મૂડીરોકાણ અને રોજગારીમાં ઘટાડો થાય તેવો વ્યાપાર-ચક્રનો તબક્કો
સક્રિય શ્રમનો પુરવઠો	: પ્રવર્તમાન વેતન-દરે કામ કરવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી ધરાવતા શ્રમનો પુરવઠો
વિકસિત દેશ	: જે દેશનો આર્થિક વિકાસ થઈ ચૂક્યો છે તેવો દેશ દા.ત., અમેરિકા, બ્રિટન
વિકસતા દેશ	: જે દેશમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા ચાલુ હોય તેવો દેશ. દા.ત., ભારત
શ્રમશક્તિ/પુરવઠો	: રોજગારી મેળવતા લોકો અને બેરોજગાર લોકોની કુલ સંખ્યા
મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ	: ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનકાર્યની પદ્ધતિમાં શ્રમના એકમો કરતા મૂડીના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ
શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ	: ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનકાર્યની પદ્ધતિમાં મૂડીના એકમો કરતા શ્રમના એકમો વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ
મૂડીવાદી અર્થતંત્ર	: જે અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનનાં તમામ સાધનોની માલિકી ખાનગી ક્ષેત્ર હસ્તક હોય અને ઉત્પાદનના નિર્ણય બજારતંત્ર દ્વારા નફાના ઉદ્દેશથી લેવાતા હોય તેવી અર્થવ્યવસ્થા.
જાહેર ક્ષેત્ર	: ઉત્પાદન એકમની માલિકી, મૂડીરોકાણ અંકુશ, વહીવટ રાજ્ય હસ્તક હોય તેવા એકમો
શ્રમની ગતિશીલતા	: એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે કે એક વ્યવસાયમાંથી બીજા વ્યવસાયમાં શ્રમિકનું રોજગારી હેતુ માટેનું સ્થળાંતર

